

Monika Nestorowicz

Uniwersytet Warszawski

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-3922-7116>

e-mail: monika@nestorowicz.nl

Prawne aspekty ochrony cmentarzy żydowskich – studium przypadku cmentarza w Mielniku nad Bugiem

1. Wprowadzenie

Szacuje się, że spośród 3,351 mln polskich Żydów zostało zamordowanych ok. 2,710 mln osób¹. Żydzi, którym udało się wrócić do rodzinnych miejscowości, często spotykali się z niechęcią lub otwartą wrogością. Ich mienie ruchome oraz nieruchomości przejmowano także w sposób systemowy, przez co ocalali nie mogli upominać się ani o swoje dobra, ani o budynki gminne czy też tereny cmentarzy. Były one niszczone i przekształcane. Mimo to pozostali w kraju Żydzi podejmowali wysiłki, aby ocalić chociaż część nekropolii. Rozmawiając o żydowskich cmentarzach, należy pamiętać, że według prawa religijnego cmentarz zawsze będzie cmentarzem. Ludzkie szczątki powinny pozostać w nim aż do nadejścia czasów mesjańskich. Według prawa grób nie może zostać zlikwidowany ani ponownie wykorzystany. Potrzeba uszanowania prawa religijnego jest jednym z wielu powodów, dla których tak ważna jest ochrona żydowskich cmentarzy oraz ich reliktyw. Nierzadko stanowią one formę swoistych pomników, jedynych śladów żydowskiej obecności i jedyne źródło do badania ich historii. Obecnie opiekę nad cmentarzami w dużej części sprawują wolontariusze i działacze. Artykuł jest próbą przedstawienia najważniejszych aspektów ochrony cmentarzy żydowskich w Polsce oraz próbą przybliżenia przypadku cmentarza żydowskiego w Mielniku nad Bugiem.

¹ A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holocaustu*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. M. Adamczyk-Garbowska, F. Tych, Lublin 2012, s. 15–38.

2. Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich

W 1945 roku Ministerstwo Administracji Publicznej wydało komunikat o przejęciu w zarząd tymczasowy gminnych majątków ruchomych i nieruchomości Izraelickich Gmin Wyznaniowych². Już w marcu następnego roku całość tych dóbr zdefiniowano jako majątek opuszczony, czyli utracony na skutek działań wojennych (od 1 września 1939 roku) i nieodzyskany przez właścicieli prawnych, ich prawnych następców lub osób prawa ich reprezentujących³. W ten sposób nieodzyskane mienie żydowskie przeszło na rzecz Skarbu Państwa.

Teoretycznie gminy wyznaniowe miały możliwość odzyskiwania miejsc obrzędów religijnych, jednak w praktyce w wielu miejscowościach było to zwyczajnie niemożliwe. Ani Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), ani Żydowskie Zrzeszenie Religijne nie miało szeroko pojętych narzędzi, aby odtworzyć gminy wyznaniowe w każdym mieście, w którym przed wojną takowe istniały. W takich miejscowościach jak Mielnik nie było po prostu ludzi, którzy mogliby się skupić wokół odtworzonego kahału.

W styczniu 1959 roku w życie weszła ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Na jej mocy skrócono czas ochrony miejsc grzebalnych z pięćdziesięciu do czterdziestu lat od ostatniego pochówku, z możliwością zminimalizowania tego okresu „w przypadkach uzasadnionych szczególnymi celami publicznymi”⁴. W praktyce oznaczało to, że rozmaite państwowe oraz lokalne organy nabywały prawo do przejmowania terenów cmentarnych.

Z tak nabytych przywilejów korzystano skwapliwie, budując na terenie cmentarzy żydowskich na przykład bloki mieszkalne (w Lesznie, Bytomiu, Kaliszu), przedszkola (Chmielnik), kina (Biała Podlaska) czy nawet latryny (Rynie)⁵. Często praktyką było również zalesianie cmentarzy, co właśnie wydarzyło się w Mielniku. Dość powszechnym procederem było również ponowne wykorzystanie macew. Brukowano nimi drogi, tworzono podmurówki, przerabiano na żarna. Obecnie większość cmentarzy pozostaje w rękach Skarbu Państwa lub jednostek samorządu terytorialnego⁶. Skalę zniszczeń pokazuje najnowszy raport opracowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa: z 1200 cmentarzy żydowskich względnie zachowane jest jedynie 15% cmentarzy, 67% zosta-

² Okólnik nr 3 z dnia 6.11.1945 r. (Dep. Wyzn. 911/45) o tymczasowym uregulowaniu spraw wyznaniowych ludności żydowskiej, za: M. Bednarek, *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków – Budapeszt – Syrakuzy 2020, s. 525.

³ Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz.U. 1945 Nr 9, poz. 44 i 45, s. 55).

⁴ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych; M. Bednarek, *op.cit.*, s. 543.

⁵ K. Bielawski, *Zagłada Cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 76–78.

⁶ Tu warto zwrócić uwagę na dwa projekty artystyczne poruszające ten temat. Pierwszym jest projekt Karoliny Freino „Murki i Piaskownice” (2007), w którym autorka nie tylko sfotografowała ponownie wykorzystane macewy, ale również, bazując na szczątkowych inskrypcjach, stworzyła „nekrologi”, które były systematycznie publikowane w prasie. Drugim natomiast jest projekt fotograficzny Łukasza Baksika „Macewy codziennego użytku” (2013), opublikowany w formie albumu przez Wydawnictwo Czarne.

ło zdegradowanych, a 18% trwale przekształconych⁷. Agnieszka Nieradko wskazuje na trudności w ustaleniu historycznych granic wielu cmentarzy: z 27% ogrodzonych cmentarzy tylko 15% ogrodzono w ich historycznych granicach⁸.

Narzędziem, za pomocą którego gminy mogą odzyskiwać cmentarze, jest prawo własności przysługujące gminom wyznaniowym. Co ważniejsze, według ustawy z 1997 roku o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej nie podlegają one wywłaszczeniu⁹. Według wcześniej wspomnianego raportu tylko 22% cmentarzy jest w posiadaniu gmin wyznaniowych żydowskich lub Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (FODŻ)¹⁰. Małgorzata Bednarek, bazując na podstawie obserwacji praktyki, wskazuje jednak, że ochroną przed zmianą sposobu eksploatacji objęte są jednak tylko cmentarze, które w dniu wejścia ustawy w życie nie zostały jeszcze przeznaczone lub użyte na inne cele niż grzebalne¹¹.

Agnieszka Nieradko wskazuje wiele sprzeczności w polskim ustawodawstwie oraz przestrzenie, w których prawo mija się z rzeczywistością¹². Teoretycznie według ustawy z dnia 31 stycznia 1959 roku o chowaniu zmarłych wszystkie cmentarze powinny znajdować się pod opieką władz terytorialnych lub związków wyznaniowych¹³. Jednak cmentarze żydowskie nierzadko stanowią własność osób fizycznych i osób prywatnych. Jak wskazuje Nieradko, w myśl tej ustawy obrót cmentarzami jest niedopuszczalny. Z drugiej zaś strony pkt 13 ustawy z 21 sierpnia 1997 roku o gospodarce nieruchomościami dopuszcza możliwość sprzedaży gruntów Skarbu Państwa będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, jeśli wojewódzki konserwator zabytków wyrazi zgodę¹⁴. Zbywanie cmentarzy jest więc możliwe wskutek braku jednolitego ustawodawstwa, ale nawet jego zmiana nie chroni cmentarzy w pełni, ponieważ zdarza się, że planach zagospodarowania lub ewidencji gruntów, cmentarze figurują na przykład jako grunty rolne.

⁷ *Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce. Badania, diagnoza, rekomendacje*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2024, s. 559.

⁸ A. Nieradko, *Problematyka ochrony prawnej cmentarzy żydowskich*, [w:] *Przestrzenie pamięci. Zabytkowe cmentarze we współczesnych kontekstach*, red. A. Czerniawska, Warszawa 2024, s. 26.

⁹ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1997 Nr 41, poz. 251, art. 22–23).

¹⁰ Celem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego jest ochrona materialna dziedzictwa żydowskiego. Swoimi działaniami obejmuje ona tereny, którymi ze względu na zbyt duże odległości nie mogą zajmować się gminy wyznaniowe. Więcej na temat działalności: Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, <https://fodz.pl> [dostęp: 28.06.2025].

¹¹ M. Bednarek, *op.cit.*, s. 361.

¹² A. Nieradko, *op.cit.*, s. 26.

¹³ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959 Nr 11, poz. 62, art. 2).

¹⁴ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 1997 Nr. 115, poz. 741, art. 13).

Teoretycznie innym narzędziem może być ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Według art. 6 ochroną powinien zostać objęty każdy cmentarz niezależnie od swego stanu, w świetle prawa bowiem stanowi „zabytek nieruchomy”¹⁵. Jednak do rejestru zabytku wpisane jest jedynie 24% cmentarzy¹⁶.

Ostatnim ważnym aspektem prawnym jest różnica między wpisem do rejestru zabytków a dodaniem do ewidencji zabytków. Wpisanie obiektu ruchomego lub nieruchomego do ewidencji jest niczym innym jak opisaniem go i uznaniem go za zabytek. Zabytek jest definiowany jako „nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową” (art. 3 pkt 2 w zw. z pkt 1 u.o.z.)¹⁷. Zabytek może zostać wpisany do rejestru zabytków (na podstawie decyzji 9 pkt 1 u.o.z.).

Zabytek znajdujący się w rejestrze musi zostać uwzględniony w planach zagospodarowania przestrzennego. Dotyczy to również obiektów wpisanych do ewidencji zabytków, chociaż jest ona narzędziem przede wszystkim informacyjnym¹⁸. Nie wolno również ingerować w jego kształt bez zgody konserwatora zabytków, a w wypadku zbycia, sprzedaży lub dzierżawy nabywca lub dzierżawca zobowiązany jest do przeprowadzenia w określonym terminie niezbędnych prac konserwatorskich przy tym zabytku¹⁹. Kolejnym artykułem ustawy o ochronie zabytków, który chroni przed fizyczną destrukcją, jest art. 108, który głosi „Kto niszczy lub uszkadza zabytek, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5”²⁰. Jednak ściganie i karanie sprawców są często niemożliwe, ponieważ cmentarze nie są pilnowane ani monitorowane. Podobne problemy natrafia także egzekucja zapisów z art. 262 Kodeksu Karnego (dalej: k.k.): „Kto znieważa zwłoki, prochy ludzkie lub miejsce spoczynku zmarłego, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2” oraz „Kto ograbia zwłoki, grób lub inne miejsce spoczynku zmarłego, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8”²¹. Mimo to w ostatnich latach prowadzono m.in. sprawy nastolatków, którzy w 2021 roku w Bielsku-Białej w zniszczyli blisko 70 macew²². O złamanie art. 262 k.k.

¹⁵ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568, art. 6).

¹⁶ *Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce...*, s. 559.

¹⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568).

¹⁸ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 Nr 80, poz. 717, art. 13 i art. 14).

¹⁹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568, art. 26).

²⁰ *Ibidem*, art. 108.

²¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. art. 262 Kodeksu Karnego (Dz.U. 1997 Nr 88, poz. 553).

²² *Dewastacja cmentarza żydowskiego. Na podstawie nagrań wskazali trzech chłopców, „wybryk chuli-gaiński”*, TVN24, 28.06.2021, <https://tvn24.pl/katowice/bielsko-biala-zniszczyli-67-nagrobkow-na-cmentarzu-zydowskim-monitoring-wskazal-na-3-chlopcow-st5133952> [dostęp: 20.08.2025].

oskarżono również w 2017 roku właścicielkę działki w Maszewie, na której znajdował się żydowski cmentarz, a który w wyniku podjętych przez nią działań został zniszczony. Warto wspomnieć, że cmentarz w Maszewie znajdował się już wtedy w wojewódzkiej ewidencji zabytków²³.

3. Społeczność żydowska w Mielniku nad Bugiem – zarys historyczny

Historia społeczności żydowskiej w Mielniku nad Bugiem sięga XV wieku. Anatol Leszczyński wskazuje, że pierwsza informacja o obecności Żydów na terenie ziemi mielnickiej pochodzi z lat 1463–1487. Wtedy to Kazimierz Jagiellończyk miał nadać Żydowi Lewinowi Szlomowiczowi wieś Kornicę – najpierw jako dożywocie, następnie w dziedziczne władanie²⁴. W 1678 roku Sejm uchwalił *singularum respectum*, co umożliwiło Żydom legalnie zamieszkiwać Mielnik i prowadzić w nim interesy. Celem przywileju była odbudowa świetności miasta, utracona w wyniku wojen w XVII wieku. W ustawie pisano: „Mając *singularem respectum* [szczególne względy – dop. M.N.] na bardzo spustoszałe miasto sądowe y portowe Mielnik, w którym się różne publiki y sądy odprawują, chcąc one *reintegrare et ad pristinum reducere status* [reintegracji i przywrócenia stanu pierwotnego – dop. M.N.]”²⁵. W praktyce oznaczało to umożliwienie Żydom legalnego osadnictwa w mieście. 6 maja 1787 roku decyzją Rady Najwyższej i Komisji Skarbu Koronnego Mielnik, wcześniej podlegający kahałowi tykocińskiemu, stał się samodzielnym przykahałkiem²⁶.

Według relacji ocalałego Mordechaja Kowala (1919/1920–1996) do połowy XIX wieku mielniccy Żydzi chowali zmarłych na cmentarzu w Niemirowie. Mielnicki cmentarz miał powstać dopiero po powstaniu styczniowym²⁷: „W Niemirowie, jak pisałem w języku żydowskim, cmentarz ma bardzo bogatą historię, ale jedno stwierdzam z absolutną pewnością – nie było tam «macewos». Taki cmentarz był jedyny w Polsce. Byłem tam kilkakrotnie, bowiem na tym cmentarzu spoczywają moi pradziadowie, ponieważ w tamtych czasach w Mielniku nie było kirkutu. Powstał dopiero w 1863 roku, prawdopodobnie w okresie powstania styczniowego, kiedy to poległo dużo Żydów”²⁸. Niestety nie można potwierdzić tej informacji, ponieważ najstarsza zachowana (i możliwa do odczytania) macewa należy do zmarłej w 1892 roku Chawy, córki Menachema.

²³ *Cmentarz żydowski zaorany. Właścicielka twierdzi, że nie wiedziała. „To był las, jeden wielki chaszcz”*, TVN24, 2.09.2017, <https://tvn24.pl/trojmiasto/maszewo-zniszczyla-cmentarz-twierdzi-ze-o-nim-nie-wiedziala-ra769421-ls2485903> [dostęp: 20.08.2025].

²⁴ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 8.

²⁵ M. Baliński, T. Lipiański, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1845, s. 1291.

²⁶ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011, s. 101.

²⁷ Historią tej społeczności zajmuje się Magdalena Borowska, która bardzo wspierała mnie merytorycznie w badaniach, dzieląc się zebranymi przez siebie materiałami.

²⁸ K. Bielawski, *Cmentarze żydowskie.pl*, http://cmentarze-zydowskie.pl/mielnik_zydzi.htm?fbclid=IwAR3UiKIHIQNbQREZQ8vbnJFDR2-UkxrJrwbB33BSEbJiiZZmBaveNhMmXoEE [dostęp: 22.08.2025].

Chociaż patrząc na wielowiekową historię społeczności żydowskiej, może wydawać się to dziwne, to jednak widzimy widoczny wzrost ludności żydowskiej w tym okresie. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*²⁹ w haśle poświęconym Mielnikowi w guberni grodzieńskiej zawarto informację, że w 1878 roku w Mielniku mieszkało 1147 osób, w tym 460 Żydów, którzy stanowili ok. 40% ogółu ludności. Jest to też pierwsze źródło, w którym pojawia się wzmianka o synagodze. Dla porównania Grzegorz Śnieżko wskazuje, że w 1797 roku społeczność liczyła jedynie 48 osób (tj. niecałe 6% ludności miasta)³⁰. Zapewne dopiero rozwój społeczności, który nastąpił w wiekach XVIII i XIX, sprawił, że zaistniała potrzeba i możliwość utworzenia cmentarza.

Dane z pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 roku wskazują na spadek ludności. Według tego źródła Mielnik zamieszkiwało 1091 osób, w tym 233 osoby „wyznania mojżeszowego” oraz 206, które określiły swoją narodowość jako żydowską³¹. Cenzus nie uwzględniał ludności objętej spisem wojskowym.

W latach 1939–1941 Mielnik znajdował się pod okupacją radziecką. Według relacji mieszkańców właśnie wtedy rozpoczęła się destrukcja cmentarza, macewy miały być rozbijane i wykorzystane do budowy bunkrów na Linii Mołotowa, pasie radzieckich umocnień rozgraniczających obszary Polski zajęte przez Sowieców i Niemców. Ci ostatni do Mielnika wkroczyli po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej, w czerwcu 1941 roku.

2 listopada 1942 roku wywieziono 400 osób do – powstałego na przełomie lipca i sierpnia tego roku – getta w Siemiatyczach, a stamtąd do Trebinki. Ich los podzielili Żydzi z Drohiczyzna i Niemirowa, łącznie tego dnia wywieziono z Siemiatycz od 1100 do 1200 osób³².

4. Sytuacja prawna cmentarza żydowskiego w Mielniku i historia jego destrukcji

Zniszczony na skutek działań wojennych cmentarz w Mielniku przeszedł na rzecz Skarbu Państwa. Parcela (nr 6955), na której się znajdował, została zalesiona. Nie zachowały się żadne dokumenty informujące o podjęciu takiej decyzji, jednak linia nasadzenia jest bardzo widoczna, możliwa do zaobserwowania m.in. na zdjęciach satelitarnych. Mielnicki *bejt chajim* znajduje się u zbiegu ulic Białej i Drogi Grabowieckiej, *vis-a-vis* zakładów kredowych Omya. Cmentarz z pewnością nie zajmował całej działki, która obecnie stanowi własność starostwa siemiatyckiego. Od Fundacji Ochrony Dziedzictwa

²⁹ F. Sulimierski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*, t. VI, Warszawa 1880–1914, s. 346–347, http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/ [dostęp: 17.07.2024].

³⁰ Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 54.

³¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. V, Województwo białostockie, Warszawa 1924, s. 19, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication?id=17126&tab=3> [dostęp: 21.04.2023].

³² *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, t. II, cz. A, ed. M. Dean, Bloomington 2012, s. 949.

Żydowskiego otrzymałam informację, że w tej kwestii trwa postępowanie regulacyjne³³. Problemem jest jednak brak jakichkolwiek dokumentów, które określiłyby granice cmentarza. Obecnie znajduje się na nim dziewięć macew i dwa sarkofagi. Jedna z macew została odnaleziona przez jednego z mieszkańców na polu w Kolonii Jadźwiny (Sutno) i przeniesiona na cmentarz w Mielniku. Nie jest jednak pewne, że stąd pochodziła. Oryginalnie mogła znajdować się np. na cmentarzu w Niemirowie. Podczas wizji lokalnej przeprowadzonej w kwietniu 2023 roku przez Komisję Rabiniczną do spraw Cmentarzy ustalono, że na nekropolii nadal widoczne są ślady szabru. Według relacji mieszkańców³⁴ na początku lat 80. (prawdopodobnie w latach 1982/1983) na terenie zakładów kredowych zostały podjęte prace remontowe. W tym celu zatrudniono jedną z kieleckich firm, której pracownicy, mając nadzieję na odnalezienie żydowskich dóbr, wjechali na teren cmentarza ciężkim sprzętem. Dowodem na płądrowanie cmentarza mają być wykopane przez nich doły, dwa wywrócone sarkofagi oraz zniszczona macewa Fajgi Turak. Przewrócenie tak ciężkich obiektów nie byłoby możliwe z użyciem jedynie ludzkiej siły. Dodatkowo macewa została wyłamana i oddzielona od tumbi grobowej³⁵. Zdaniem członków Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy oraz moim macewa została z ogromną siłą wyrwana, czego skutkiem było oddzielenie się elementów. Owa grupa szabrowników miała także zakłócać spokój żywym. Nie znam szczegółów usunięcia ich z miasta, ale według wspomnień mieli się tego domagać mielniczanie. Mieszkańcy postanowili przykryć pozostałe, już przewrócone macewy, grubą warstwą ziemi³⁶. Osoba, która brała udział w próbie ratowania cmentarza, powiedziała mi, że – jej zdaniem – nagrobków było więcej niż dziewięć. To daje nadzieję na odnalezienie kolejnych macew. Obecnie cmentarz jest tak zarośnięty, że w okresie letnim znalezienie jakichkolwiek po nim śladów jest niemal niemożliwe. Według jednej z zebranych przeze mnie relacji po wojnie w niszczeniu cmentarza mieli też udział okoliczni mieszkańcy³⁷. Oczywiście jest to temat, o którym mówi się szeptem, bez nazwisk³⁸.

Cmentarz został ujęty w wojewódzkiej ewidencji zabytków³⁹. Prawnie przed zbyciem chroni go trwające postępowanie regulacyjne, jednak jego fizyczna destrukcja nadal jest możliwa. Dwa lata temu cmentarz został przekazany w użytkowaniu Nadleśnictwu Nurzec. Skontaktowałam się z Nadleśniczym Janem Szatyłowiczem, który poinformował mnie, że Nadleśnictwo jest świadome, że na terenie działki 6955 znajdują się pochówki i że nie zaplanowano żadnych prac na tym terenie. Dodatkowo został on wytypowany w zakresie objęcia ochroną tzw. starolasów. Tym samym gospodarowa-

³³ Sygn. akt: W.K.Ż-1-1461/02.

³⁴ Relacja p. A.B., z 21.07.2025, Mielnik.

³⁵ Nagrobek Fajgi Turak był nietypowy. Było to połączenie macewy z ceglana tumbą grobową obudowane cegłą. Macewa została wyrwana z ogromną siłą, pozostałości obramowania znalazły się pod nią, zachowana zaprawa pozwala dopasować do siebie elementy.

³⁶ Relacja p. A.B., 21.07.2025, Mielnik.

³⁷ Relacja XY (rozmówca prosił o zanonimizowanie jego danych i inicjałów), 22.07.2023, Mielnik.

³⁸ Autorka jednak pragnie podkreślić, że nie widziała śladów wtórnego wykorzystania nagrobków.

³⁹ Karta cmentarza oprac. J. Kotyńska IX 1983 r., nr 0178 Narodowy Instytut Dziedzictwa.

nie w zakresie pozyskania drewna i prac związanych z wycinką drzew jest ograniczone do czasu wskazania szczegółowych sposobów ich zagospodarowania. Tę rozmowę traktuję jako zobowiązanie, że na terenie cmentarza nie zostaną przeprowadzone przez Nadleśnictwo prace, które mogłyby uszkodzić pochówki lub które byłyby niezgodne z wytycznymi Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy.

Obecnie podejmowane są działania, aby włączyć mielnicki cmentarza w zakres projektu „Oznakowania cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”, realizowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Trwają obecnie rozmowy między Wójtem Gminy Mielnik, Nadleśnictwem Nurzec i Narodowym Instytutem Dziedzictwa.

Nadleśnictwo wyraziło zgodę na zorganizowanie ceremonii upamiętniającej wykorzystanie znajdującego się na terenie działki głazu narzutowego na rzecz upamiętnienia oraz na postawienie tablicy informacyjnej. 14 kwietnia 2023 roku Studenckie Koło Judaistów UW wraz z Krzysztofem Bielawskim oraz Filipem Szczepańskim z Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy pojechało do Mielnika. Wykonano wtedy wstępną inwentaryzację cmentarza i postawiono macewę Fajgi Turak⁴⁰. Zrobione wówczas zdjęcia umożliwiły autorce przeprowadzenie spisu macew. W czerwcu 2024 roku dzięki uprzejmości Fundacji Rodziny Nissenbaumów na terenie cmentarza przeprowadzono prace porządkowe. Autorka ma nadzieję, że współpraca z Fundacją będzie kontynuowana. Oczyszczony i uporządkowany cmentarz stałby się bardziej dostępny dla mieszkańców. Umożliwiłoby to jego szersze badanie, szczególnie że działkę przecina wodociąg, gdzie zdaniem członków Komisji można byłoby odnaleźć najwięcej śladów, takich jak pozostałości macew, grobów oraz szczątki ludzkie. W obecnych warunkach dotarcie do tego miejsca jest jednak niemożliwe.

Ponieważ obecnie cmentarz nadal jest zagrożony fizyczną destrukcją, ważne jest podjęcie nie tylko kroków prawnych, ale również nawiązanie współpracy z mieszkańcami. Moja ostatnia wizyta w Mielniku, podczas której miałam przyjemność wygłosić referat na temat cmentarza, pokazała, że społeczność jest bardzo zainteresowana historią żydowską⁴¹. To zapewne dlatego na cmentarzu można zobaczyć znicze postawione przy niektórych macewach.

5. Podsumowanie

Jak pokazuje praktyka, w wypadku wielu cmentarzy żydowskich prawo nie odnajduje pokrycia w rzeczywistości. A nawet ono w wielu wypadkach nie chroni cmentarzy ani nagrobków przed fizyczną destrukcją.

Zdaniem autorki jednym z najefektywniejszych narzędzi ochrony dziedzictwa żydowskiego jest angażowanie lokalnej społeczności i edukacja uwzględniająca wielokul-

⁴⁰ Chciałam bardzo podziękować wszystkim zaangażowanym w ten projekt: Krzysztofowi Bielawskiemu, Filipowi Szczepańskiemu, Annie Darewskiej, Adrianowi Chojnackiemu, Aleksandrze Szarapanowskiej, Dominice Wiśniewskiej i Jakubowi Szewczykowi.

⁴¹ „Pamiętajmy o sąsiadach. Karty do Historii Żydów mielnickich”. Wykład odbył się 4.11.2023 w Ośrodku Dziejów Ziemi Mielnickiej.

turowe dziedzictwo regionu. W tym miejscu warto wspomnieć o Sieci Forum Dialogu, zrzeszającej obecnie ponad dwustu aktywistów i aktywistek z całej Polski. Wśród aktywistów znajdują się lokalni działacze, naukowcy, samorządowcy, jak również nauczyciele. Do tej ostatniej grupy skierowany jest program „Szkoła Dialogu”, którego głównym założeniem jest włączenie uczniów w upamiętnianie lokalnych społeczności żydowskich oraz organizacja spotkań z potomkami polskich Żydów. Uznanie przez społeczność cmentarza jako wspólnego dobra, jak wynika z doświadczenia i obserwacji praktyk, jest często skuteczniejszą formą ochrony niż zabiegi prawne. Zdaniem autorki te ostatnie nie mogą odbywać się z pominięciem głosów mieszkańców. Częstymi angażującymi działaniami są m.in. zbieranie relacji ustnych, wykłady czy wspólne porządkowania cmentarza (po uprzedniej konsultacji z Komisją Rabiniczną)⁴². W przypadku cmentarza w Mielniku autorka zauważa duże zainteresowanie tym tematem i sama niejednokrotnie otrzymywała wsparcie od mieszkańców i lokalnych działaczy. Osoby zainteresowane podjęciem działań na rzecz lokalnego dziedzictwa żydowskiego mogą nie tylko czerpać inspirację z działaczy (tu szczególną uwagę warto zwrócić na działaczy wyróżnionych Nagrodą POLIN), ale również skorzystać z „podręczników dobrych praktyk”. Na szczególną uwagę zasługuje podręcznik przygotowany przez Stowarzyszenie „Studia Pamięci”⁴³.

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie historii oraz aktualnej sytuacji prawnej cmentarzy żydowskich w Polsce. Autorka omawia najczęściej stosowane instrumenty ochrony tych obiektów, wskazując jednocześnie na ograniczenia i trudności związane z ich praktycznym funkcjonowaniem. Dla zobrazowania omawianych zagadnień autorka prezentuje studium przypadku cmentarza żydowskiego w Mielniku nad Bugiem (województwo podlaskie, powiat siemiatycki), którym obecnie się zajmuje zarówno w wymiarze badawczym, jak i ochronnym. Historia jego destrukcji, obejmująca okres II wojny światowej oraz lata powojenne, ma charakter reprezentatywny i wpisuje się w szerszy kontekst losów tego typu zabytków na terenie Polski.

Słowa kluczowe: cmentarze żydowskie; Mielnik nad Bugiem; Żydzi; Polska; ochrona zabytków; dziedzictwo kulturowe

⁴² Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy powstała w 2002 roku jako organ doradczy Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (powstałej również w 2002 roku), obecnie działa w ramach Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich RP. Więcej na jej temat na stronie: Komisja Rabiniczna – Cmentarze. *Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://jewish.org.pl/wspolpraca/komisja-rabiniczna-cmentarze/> [dostęp: 21.08.2025].

⁴³ T. Klimowicz, P. Sygowski, M. Tarajko, A. Trzeciński, *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2017.

Legal Aspects of the Protection of Jewish Cemeteries: A Case Study of the Jewish Cemetery in Mielnik nad Bugiem

Abstract: The aim of the article is to present the history and the current legal status of Jewish cemeteries in Poland. The author discusses the most commonly applied instruments for the protection of these sites, while also pointing to the limitations and challenges associated with their practical implementation. In order to illustrate the issues under consideration, the author presents a case study of the Jewish cemetery in Mielnik nad Bugiem (Podlaskie Voivodeship, Siemiatycze County), which she is currently engaged with both in research and conservation contexts. The history of its destruction, encompassing the period of the Second World War and the post-war period, is representative and reflects the broader fate of this category of heritage sites in Poland.

Keywords: Jewish cemeteries; Mielnik on the Bug; Jews; Poland; monument protection; cultural heritage

Bibliografia

Źródła

Archiwalia

Narodowy Instytut Dziedzictwa: Karta cmentarza, oprac. J. Kotyńska, IX 1983 r., nr 0178.

Akty normatywne

Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz.U. 1945 Nr 9, poz. 44 i 45).

Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1997 Nr 41 poz. 251, art. 22–23).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 1997 Nr 115, poz. 741, art. 13).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568, art. 6, art. 26 i art. 108).

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 Nr 80, poz. 717, art. 13 i art. 14).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. art. 262 Kodeksu Karnego (Dz.U. 1997 Nr 88, poz. 553).

Źródła oralne

Relacja p. A.B, 21.07.2025, Mielnik.

Relacja XY, 22.07.2023, Mielnik.

Piśmiennictwo

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1845.

- Bednarek M., *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków – Budapeszt – Syrakuzy 2020.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945 t. II, cz. A*, red. M. Dean, Bloomington 2012.
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzeciński A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2017.
- Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
- Nieradko A., *Problematyka ochrony prawnej cmentarzy żydowskich*, [w:] *Przestrzenie pamięci. Zabytkowe cmentarze we współczesnych kontekstach*, red. A. Czerniawska, Warszawa 2024.
- Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce. Badania, diagnoza, rekomendacje*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2024.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. V, Województwo białostockie, Warszawa 1924.
- Stankowski A., Weiser P., *Demograficzne skutki Holocaustu*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. M. Adamczyk-Garbowska, F. Tych, Lublin 2012.
- Sulimierski F., Walewski W., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*, t. VI, Warszawa 1880–1914. http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/ [dostęp: 17.07.2025].
- Średzińska A., *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011.

Netografia

- Bielawski K., *Cmentarze żydowskie.pl*, http://cmentarze-zydowskie.pl/mielnik_zydzi.htm?fbclid=IwAR3UjIKIH1QNbQREZQ8vbnJFDR2-UkxrJrwb33BSEbJiiZZmBaveNhMmXoEE [dostęp: 22.08.2025].
- Cmentarz żydowski zaorany. Właścicielka twierdzi, że nie wiedziała. „To był las, jeden wielki chaszcz”*, TVN24, 2.09.2017, <https://tvn24.pl/trojmiasto/maszewo-zniszczyla-cmentarz-twierdzi-ze-o-nim-nie-wiedziala-ra769421-ls2485903> [dostęp: 20.08.2025].
- Dewastacja cmentarza żydowskiego. Na podstawie nagrań wskazali trzech chłopców, „wybryk chuligański”*, TVN24, 28.06.2021, <https://tvn24.pl/katowice/bielsko-biala-zniszczyli-67-nagrobkow-na-cmentarzu-zydowskim-monitoring-wskazal-na-3-chlopcow-st5133952> [dostęp: 20.08.2025].
- Freino K., *Walls and Sandpits / Murki i Piaskownice*, <https://www.karolinafreino.com/walls.html> [dostęp: 20.08.2025].
- Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego*, <https://fodz.pl> [dostęp: 28.06.2025].
- Komisja Rabinicza – *Cmentarze. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://jewish.org.pl/wspolpraca/komisja-rabiniczna-cmentarze/> [dostęp: 21.08.2025].